

Angažirana filozofija (I.)

Posvećeno Gordani Bosanac (1936. – 2019.)

Uz temu

U posljednje se vrijeme sve češće govori o angažiranoj filozofiji u kontekstu aktivne, da ne kažem aktivističke, uloge koju filozofija može (treba?) imati u suočavanju sa suvremenim društvenim, političkim, ekološkim i brojnim drugim problemima. Naglasak na filozofskoj angažiranosti moguće je tumačiti nastojanjem da se filozofiji vrati ona relevantnost koju je povijesno imala, a koja joj se u suvremenom društvenom kontekstu obilježenom neposrednom iskoristivošću, potrošnim idejama i forsiranim podvrgavanjem isključivo ekonomskim tendencijama – oduzima. Angažirana filozofija tako treba biti odgovor na često spominjanu krizu humanistike, kao i prateće pozive da se filozofija izuzme iz obrazovnog sustava, a onda i, posljedično, ukine u cijelosti.¹ Ona je u tom smislu labuđi pjev discipline na samrti koja u nekoj mjeri žrtvuje svoj status subjekta da bi postala alat spasenja svijeta nakon što se sve ostale (znanstvene, inženjerske, tehničke i tehnologijske) metode iscrpe. Ujedno je i nerijetko predmet poruge *istinskim* borcima za pravedniji svijet koji u filozofskom angažiranju vide primarno borbu za akademske sinekure i propovijedanje sa sigurne distance.

Nešto drugačiji pogled na angažiranu filozofiju jest onaj koji se ne bavi toliko sudbinom same discipline, već kreće od pretpostavke uočavanja konkretne nepravde i pokušaja da upravo filozofija bude ta koja će tu nepravdu otkloniti. Drugim riječima, radi se o smislu vlastitog izučavanja i bavljenja filozofijom koji se nalazi unutar same filozofije, ali i izvan nje. Motiv za filozofiranje tako nije uvijek samo racionalan, već nekad može biti i duboko emocionalan – utemeljen u boli ili ljutnji – što će mnoge nagnati na diskvalifikaciju takve filozofije kao manje vrijedne ili čak bezvrijedne. Dugo je vremena samo-percepcija discipline bila utemeljena na ideji hladnokrvne i racionalne izvanjštenosti kao jedinog preduvjeta istine, što će danas mnogi dovesti u pitanje. Među njima svakako valja istaknuti feminističke epistemologinje koje upravo u ovakvoj osudi vlastitog i tuđeg filozofiranja nalaze preduvjete za ideološko isključivanje i dogmatsko zaključivanje. Nije nevažno, dakle, tko i zašto filozofira.

1

U tom je smislu posebno instruktivan tekst Petra Bagarića »Kriteriji izvrsnosti u humanistici«, u: Petar Bagarić, Ozren Biti, Tea Škokić (ur.), *Stranputice humanistike*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2017., str. 75–88.

Neovisno o tome koje od potonja dva stajališta zauzeli, govoriti o angažiranoj filozofiji znači priznavati i tematizirati ulogu koju filozofija ima u suočavanju s problemima suvremenog svijeta, a onda i ulogu u mijenjanju postojećeg. Dakako, uvođenje termina *angažirana filozofija* povlači za sobom pitanje o tome kakva je to ne-angažirana filozofija, treba li uopće praviti tu distinkciju i nije li zapravo svaka filozofija po svojoj biti angažirana. Ova je pitanja još sedamdesetih godina prošlog stoljeća razmatrao i Danko Grlić, ne problematizirajući pritom filozofsko angažiranje po sebi, već sve one koji u njemu nalaze ista problematično:

»Tim više, što se u zadnje vrijeme, sporadično, ali ipak, i kod nas pojavljuju filozofi koji ple-diraju za striktnu čistoću filozofije, za njeno nemiješanje u bilo što 'drugo', 'strano', njenu apolutnu nezavisnost od prakse, njenu visoku stručnost koja može imati kriterij samo u sebi, samostalnost, pa i potpunu neangažiranost, dok kao osnovne nedostatke i zablude velikog dijela naše filozofije smatraju upravo njeno gotovo pubertetsko buntovno i besmisleno upletanje u zbiljske, realne, praktične, filozofije nedostojne probleme našeg suvremenog svijeta. Mnogi, naime, protivnici tzv. angažirane filozofije smatraju da svako htijenje filozofije koje transcendiraju njenu vlastitu sferu (a to je svaka angažirana filozofija jer je uvijek kao filozofija upravljena na nešto što nije, ili još nije umno, filozofsko, pa ona tek želi da to postane) samim tim degradira filozofiju u njenom bitnom pozivu: da filozofski raspravlja o filozofskim, a ne o nefilozofskim problemima. Ova tendencija spram nefilozofskog smatra se, međutim, ne samo nedostojnom filozofskog napora zbog svoje ovozemaljske banalne upravljenosti, već je, štoviše, često predstavljena kao filozofska sterilnost, kao nemogućnost da se autentično progovori na eminentno filozofskom terenu, kao pribjegavanje nečemu što je puki surogat pravog mišljenja, njegova kompenzacija, upuštanje u sferu popularnosti, kako bi se, zbog nepoznavanja struke ili naprosto sklerotičnog ili jalovog uma, zaobišli pravi, teški, ozbiljni filozofski problemi koji iziskuju ne samo filozofsko znanje već i specifični filozofski talent.«²

Grlić u naglašeno praksisovskoj maniri tvrdi da je spomenuta vrijednosno opterećena dihotomija između angažirane i tzv. »čiste« ili od prakse i zbilje odvojene filozofije problematična i potencijalno štetna jer ne samo da zane-maruje Hegelov uvjerljiv argument o identitetu uma i zbilje nego i nerijetko podilazi često bezumnim, u svojoj biti nefilozofskim društvenim tendencijama održavanja postojećih struktura pod svaku cijenu.³

Angažirana je filozofija uvijek usmjerena prema onom budućem, razumijeva-jući zbilju ne kao o čovjeku neovisnu (dovršenu) danost, već kao proces koji podrazumijeva ljudsko umno djelovanje i usmjerenost prema nečem novom (humanijem, boljem, pravednijem). Pritom se snaga njezina angažmana ne iscrpljuje samo na suočavanju s problemima zbilje nego i na pronalaženju vlastita položaja i uloge u toj istoj zbilji, uloge koja se danas tako često do-vodi u pitanje. Upravo zato jedno od osnovnih pitanja ovog temata jest ima li filozofija uopće danas moć pokrenuti društvenu promjenu i, ako da, kojim se alatima pritom koristi.

Angažirana filozofija stavlja snažan naglasak na iskustvo, uspostavljajući time vezu između teorije i prakse. Ona se ujedno ne susteže od interdisciplinarnih i, štoviše, transdisciplinarnih poduhvata, uključujući i sva prateća metodološka rješenja i suradnje s različitim akademskim akterima i širom zajednicom. Nerijetko ona daje glas marginaliziranim skupinama, dovodeći tako u pitanje tradicionalnu granicu između subjekta i objekta filozofskog promišljanja. Svoje mjesto ona danas možda najočiglednije pronalazi u okvirima političke i socijalne filozofije, (bio)etike, egzistencijalizma, filozofije odgoja i obrazovanja, feminističke filozofije i filozofije okoliša, brojnih, dakle, neprikladno nazvanih »posebnih« filozofija.

Uz angažiranu filozofiju kao osnovnu temu dvobroja časopisa *Filozofskih istraživanja* u ovom će broju pažnja u većoj mjeri biti posvećena djelu jedne angažirane filozofkinje – Gordane Bosanac. Temat u tom smislu okuplja radove teoretičara i teoretičarki koji su o radu spomenute filozofkinje mogli govoriti stručno i kompetentno.

***

»Kad filozofija svojim sivilom slika na sivome, onda je jedan lik života ostario, a sivilom na sivome ne može se pomladiti, nego samo spoznati; Minervina sova počinje svoj let tek u suton.«

(G. W. F. Hegel, *Osnovne crte filozofije prava*)⁴

Uvijek rado spominjana Hegelova rečenica, koja upravo zato jer je rado spominjana prelazi u otrcanu, nalazi i dalje svoju višestruku primjenu u svakodnevnom i ne tako svakodnevnom životu. I upravo zato što je toliko primjenjiva postaje i rado spominjana, a onda i otrcana. I tu nema previše pomoći. Koristim ju tako i ja kako bih približila život i djelo hrvatske filozofkinje Gordane Bosanac (r. 1936. u Varaždinu, u. 2019. u Zagrebu) čiju treću obljetnicu smrti časopis *Filozofska istraživanja* obilježava ove godine.

Upitana jednom prilikom za čime u svojem radu najviše žali, Gordana Bosanac je odgovorila da najviše žali zbog svaštarenja. Previše se, rekla je, rasplinula u raznim temama, područjima, karijerama, a njezin povratak u ono što je najviše voljela – u filozofiju – trajao je predugo, čitav život. Svoja najznačajnija filozofska djela Gordana Bosanac napisala je tek u suton vlastitog života. I dok razlog tome valja tražiti u samoj Minervinoj sovi i njezinom kasnom letu, neovisno o tome doživjeli ga u smislu zrele mudrosti koja zahtijeva godine i godine izučavanja ili u smislu (zakašnjele) refleksije koja nastupa kada su svi važni događaji već prošli, postoji još jedno objašnjenje kasnog povratka Gordane Bosanac filozofiji. Ono leži u nečemu što bi mnogi odredili duboko ne-filozofskim, možda i antifilozofskim, a odnosi se na sudbinu osobe koja filozofira. Gordana Bosanac imala je tako nesreću roditi se kao žena. Jer biti *misleća žena* nije ni danas osobito lako, a kamoli prije pola stoljeća kada je postojanje misleće žene za neke ugledne filozofe predstavljalo ni više, ni manje, nego ozbiljan filozofski problem oko kojeg je trebalo duboko misliti i brusiti pera (npr. Kostas Axelos kojemu Gordana Bosanac posvećuje sasvim dovoljno redaka u svojoj možda najvažnijoj knjizi *Visoko čelo*).⁵ Drugim riječima, biti misleća žena u svijetu koji još uvijek nije siguran oko toga *može li žena uopće misliti* ozbiljno zagorčava život, osobito utoliko, ukoliko se spomenuta žena poželi baviti disciplinom koja upravo najviše inzistira na (kvalitetnom) mišljenju – filozofijom. Iako karijerni put Gordane Bosanac – od znanstvenice i političke savjetnice do ravnateljice centra za kulturu i sveučilišne profesorice – sugerira da njezin spol ipak nije bio tolika

2

Danko Grlić, »Smisao angažiranosti u filozofiji«, *Praxis* 4 (1967) 4, str. 479–490, ovdje str. 479–480.

3

Ibid., str. 482.

4

Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Osnovne crte filozofije prava. S Hegelovim vlastoručnim*

marginama u njegovu priručnom primjerku filozofije prava, prev. Danko Grlić, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1989., str. 10.

5

Gordana Bosanac, *Visoko čelo. Ogled o humanističkim perspektivama feminizma*, Centar za ženske studije – Vlada Republike Hrvatske, Ured za ravnopravnost spolova, Zagreb 2010.

prepreka, nemoguće je ipak oteti se dojamu da je prečesto bila nošena tuđim izborima, oportunističkim odlukama i ponudama koje se *nikako nije smjelo odbiti*, a premalo vlastitim željama i interesima. A to je, po mojem mišljenju, česta sudbina žena, osobito onih koje zahvaljujući svojim neospornim sposobnostima uspiju izboriti ulaz u »ne-ženska područja« društvene stvarnosti.

Biografija Gordane Bosanac javno je dostupna⁶ i ja je neću ovdje potanko ponavljati. Valja samo spomenuti da je diplomirala filozofiju i povijest umjetnosti na Filozofskom fakultetu, a doktorirala komunikologiju na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1967.). Doktorat znanosti stekla je za ono vrijeme vrlo rano, u 31. godini, vođena potrebama svojeg radnog mjesta u Institutu za društveno upravljanje (1962. – 1973.), nikad ne prežalivši što umjesto komunikologije nije doktorirala filozofiju. U Institutu se uz temu samoupravljanja intenzivno bavila temom odgoja i obrazovanja u sklopu koje je objavila svoju prvu samostalnu knjigu – *Odgojno-obrazovna djelatnost i udruženi rad. Prilog pitanjima teorije samoupravne organizacije udruženog rada u odgojno-obrazovnoj djelatnosti* (1975.).⁷ Znanstveni i filozofski rad na temi odgoja i obrazovanja nastavila je i kasnije – na Kineziološkom fakultetu (1975. – 1984.), te na svojem posljednjem radnom mjestu, onom u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu (1986. – 1994.). Kao kratkotrajna politička savjetnica socijalističke premijerke Milke Planinc (1973. – 1975.), bila je živa svjedokinja vremena o čijim će nekim aspektima pisati mnogo kasnije, u svoje dvije filozofske knjige *Utopija i inauguralni paradoks* i *Ime utopije*.⁸ Devet godina (1975. – 1984.) je na Fakultetu za fizičku kulturu (danas zagrebački Kineziološki fakultet) predavala osnove društvenih znanosti, osnove marksizma, sociologiju i pedagogiju te je stekla zvanje redovne profesorice. U tom je razdoblju objavila i svoju knjigu *Edukacijski izazov. Oglеди o teorijskim problemima odgoja i obrazovanja*.⁹

Kao svoje najveće filozofske uzore isticala je Ericha Fromma (zadnjih je godina pisala knjigu o Frommu koju, nažalost, nije dovršila), Karla Jaspersa i Martina Heideggera, dok je među domaćim filozofima isticala praksisovce. Praksis filozofiju smatrala je filozofijom života, bitno drugačijom od uobičajene školske (»katedraste«, rekla je) filozofije, koja se približila običnom čovjeku i koja u stalnoj borbi s političkim dogmama nudi transformaciju društva i svijeta. Gordana Bosanac se tako u zaoštrenoj praksisovskoj maniri u svojim gore spomenutim knjigama s utopijskim naslovima obračunala s političkim ili dogmatskim marksizmom kakav je bio na snazi u socijalističkoj Jugoslaviji, a koji je smatrala svojevrstnim oblikom iluzionizma. U svojoj se borbi za originalnu marksističku misao nastavila ne samo na intelektualni rad praksisovaca nego i na ideje svoje velike prijateljice i filozofkinje Blaženke Despot s kojom je dijelila kako kritiku dogmatskog marksizma, tako i kritiku praksisovskog kratkog dosega kad se radilo o rješavanju *querelle des femmes*.

Dakle, unatoč izrazito benevolentnom stavu spram praksisa kao i poimanju sebe i svoje generacije oblikovanima praksis filozofijom, s odmakom od pola stoljeća (»gledajući ovako ostarjela«), Gordana Bosanac je modificirala svoje mišljenje tvrdeći da se praksis ipak nije u dovoljnoj mjeri kritički distancirao (a onda i angažirao) spram marksizma, ostajući slijep na njegovo neadekvatno rješavanje problema rodne neravnopravnosti između muškaraca i žena.¹⁰ Pod utjecajem Blaženke Despot,¹¹ a onda i svoje mlađe prijateljice i kolegice s Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu, Jasenke Kodrnja, okrenula se izučavanju feminističke filozofije, pretačući vlastita stajališta u svoje najznačajnije djelo – knjigu *Visoko čelo*. Velikoj Blaženki Despot odužila se uredivši

Izabrana djela Blaženke Despot, do sada najsveobuhvatniju knjigu o ovoj značajnoj hrvatskoj filozofkinji.

Tekstovi okupljeni u ovom broju časopisa *Filozofska istraživanja* opisuju svo bogatstvo i dubinu rada Gordane Bosanac odajući joj veliku počast i poštovanje. Zahvaljujem svim autoricama i autorima koji su pisali o ovoj samozatajnoj, skromnoj i briljantnoj ženi. Pritom oni nisu pali u zamku pisanja nakićenih epitafa, već su djelu Gordane Bosanac pristupili odmjereno i kritički, obogaćujući svoje tekstove dozom vlastite intelektualne originalnosti.

Temat započinje trima tekstovima koji se bave feminizmom i feminističkom filozofijom Gordane Bosanac. Biljana Kašić u radu pod naslovom »Razlozi za feminizam. O teoretičarki, visokom čelu i jednoj humanističkoj ideji« raščlanjuje osnovne feminističke ideje Gordane Bosanac iznesene u knjizi *Visoko čelo*, koncentrirajući se na autoričin originalni doprinos feminističkoj teoriji. Taj se doprinos očituje u konceptualizaciji feminističkog humanizma s utopijskim predznakom, pri čemu se spomenuti humanizam ne uspostavlja beskrajnim apstrahiranjem, već, kako to formulira Biljana Kašić, »oposebljenjem univerzalizacije«. Teoriju anti-feminizma Gordane Bosanac koju u svojem radu spominje već Biljana Kašić nadalje razlaže i analizira Mirjana Adamović u svojem tekstu naslova »Analiza antifeminizma u djelu filozofkinje Gordane Bosanac«. Ondje se autorica bavi vrlo originalnom klasifikacijom antifeminističke (i anti-ženske) pojavnosti koja u ključnoj knjizi Gordane

6

U ovom su radu izneseni rezultati projekta Instituta za filozofiju »Hrvatske filozofkinje u europskom kontekstu« koji financira Hrvatska zaklada za znanost (UIP-2017-05-1763) u sklopu kojega su istraživani život i filozofija Gordane Bosanac. Spomenuti su rezultati već dijelom izneseni u sljedećim radovima: Ana Maskalan, »Ljutnja kao filozofska motivacija: primjer Gordane Bosanac«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 44 (2019) 2, str. 469–487; »In memoriam: Gordana Bosanac (Varaždin, 1936. – Zagreb, 2019.)«, *Filozofska istraživanja* 39 (2019) 4, str. 929–932; »In memoriam Gordana Bosanac (1936 – 2019)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 47 (2021) 1, str. 91–99.

7

Gordana Bosanac, *Odgajno-obrazovna djelatnost i udruženi rad. Prilog pitanjima teorije samoupravne organizacije udruženog rada u odgajno-obrazovnoj djelatnosti*, Školska knjiga, Zagreb 1975.

8

Gordana Bosanac, *Utopija i inauguralni paradoks. Prilog filozofsko-političkoj raspravi*, KruZak, Zagreb 2005.; Gordana Bosanac, *Ime utopije. Jugoslavensko samoupravljanje kao izigrani projekt emancipacije*, Shura publikacije, Opatija 2015.

9

Gordana Bosanac, *Edukacijski izazov. Ogledi o teorijskim problemima odgoja i obrazovanja*, Školske novine, Zagreb 1983.

U tom smislu i Gordana Bosanac i Blaženka Despot nasljeđuju kritiku socijalizma Simone de Beauvoir koja se svodi na sljedeće: »Kad su jednom ušle u klasnu borbu, žene su shvatile da klasna borba nije eliminirala seksualnu borbu. [...] Pogledajte samo Sovjetsku Rusiju ili Čehoslovačku, gdje (čak i ako smo spremni nazvati te zemlje 'socijalističkima', što ja nisam) postoji duboka zbrka između emancipacije proletarijata i emancipacije žena. Proletarijat nekako uvijek na kraju čine muškarci. Patrijarhalne vrijednosti su i tamo kao i ovdje ostale netaknute. I to – ova svijest među ženama da klasna borba ne utjelovljuje borbu spolova – ono je što je novo. Ipak, većina žena u borbi to sada zna. To je najveće postignuće feminističkog pokreta. On je taj koji će promijeniti povijest u godinama koje dolaze.« – Simone de Beauvoir, »Interview with Simone de Beauvoir: The Second Sex 25 Years Later«, *Marxists Internet Archive*. Dostupno na: <https://www.marxists.org/reference/subject/ethics/de-beauvoir/1976/interview.htm> (pristupljeno 17. 10. 2022.). Prema: Simone de Beauvoir, »Interview with Simone de Beauvoir: The Second Sex 25 Years Later«, intervju (razgovarao John Gerassi), *Society*, siječanj – veljača 1976.

10

Vidi: Gordana Bosanac (ur.), *Izabrana djela Blaženke Despot*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb 2004.

Bosanac služi kao svojevrsni analitički alat te aktivistički instrument borbe protiv rodne neravnopravnosti. Pritom, valja izdvojiti autoričinu nadogradnju spomenutog instrumenta te njegovo smještanje u suvremeni kontekst u kojem se pojavljuju sasvim novi fenomeni vezani uz otpor kako ženskim ljudskim pravima, tako i pokretu koji se za njih bori. Ankica Čakardić u radu »Hoće li filozofkinja uspjeti misliti? *Drugi spol* i fenomenologija roda« uspostavlja i više nego opravdanu vezu između znamenitog feminističkog djela Simone de Beauvoir *Drugi spol* i *Visokog čela* Gordane Bosanac. Ključnom poveznicom autorica određuje epistemološku problematiku misleće žene sabranu u pitanju Kostasa Axelosa: hoće li žena uspjeti misliti? Ankica Čakardić upravo ovu rečenicu iz Axelosove knjige *Vers la pensée planétaire* (objavljena 1964. godine) koristi da bi uvela čitatelje u »fenomenološko-egzistencijalistički tretman kategorije spola« u djelu Simone de Beauvoir na koji se, mnogo godina kasnije, Gordana Bosanac nastavlja svojom kritikom esencijalizma spola i određenjem istoga kao onoga što »pripada fenomenalnosti svijeta« u obliku puke akcidencije. Ivana Skuhala Karasman radom »Utopija u filozofiji Gordane Bosanac« predstavlja filozofsko-politički rad Gordane Bosanac koji je najviše do izražaja došao u njezinim knjigama *Utopija i inauguralni paradoks* i *Ime utopije*. Autorica ujedno približava i kontekstualizira ključne pojmove oko kojih filozofkinja gradi svoju političku filozofiju – *utopija, inauguracija* i *inauguralni paradoks*. Tekst Tomislava Krznara »Odgoj i obrazovanje kao fundamentalna društvena djelatnost. Problemi filozofije odgoja u misli Gordane Bosanac« predstavlja i donosi originalni osvrt na filozofiju odgoja i obrazovanja Gordane Bosanac predstavljenu u njezine dvije knjige: *Odgojno-obrazovna djelatnost i udruženi rad* te *Edukacijski izazov*. Autor se osobito koncentrira na vezu između odgoja i obrazovanja te društvenog konteksta u kojem se oni ostvaruju, razmatrajući autoričin doprinos filozofskoj disciplini i nadograđujući ga suvremenim i vlastitim pogledima na istu. Tematski broj završava tekstem Luke Boršića »Zašto je tako malo žena u filozofiji?« koji, iako se ne bavi direktno životom i djelom Gordane Bosanac, pruža istraživački i filozofski kontekst u kojem ih je moguće promatrati. Autor nudi vlastitu originalnu analizu potencijalnih odgovora na postavljeno pitanje, vraćajući se opet iznova fenomenima koje je Gordana Bosanac obrađivala u svojim knjigama, koji posredno ili neposredno određuju život (mislećih) žena – na esencijalizmu utemeljenoj mizoginiji i seksizmu.

Ana Maskalan